

**MAGYAR
HŐSEPIKA**

AZ ELVESZETTNEK HITT MAGYAR HŐSEPIKÁRÓL

B. Kovács István

65

Arany János 1854. szeptember 27-én ezt írta legjobb barátjának, Tompa Mihálynak: „Még egy hun eposzt forgattam az eszemben. Lesz-e belőle valami, Isten tudja, de még nem hagytam föl vele. Tanulmányoztam a kútfőket rá, most Ipolyi »Mythológiáját« szereztem meg. Ez jó könyv. De lassúk a lélek szárnyai, hamar kifáradnak.” 1857. április 19-én ismét visszatért a témára: „Most olvasám a Riedl prágai tanár által fordított régi cseh költeményeket. Erőteljes néppoezis maradványai a messzehajdanból. Csak nekünk nincs semmink! Mitológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell – különben űr és pusztaság.” A folytatás ismert: Arany János megírta máig alapműnek számító dolgozatát a naiv eposzról, majd belefogott a hun trilógiába, amelyből azonban csupán a Buda halála készült el. Mások is igyekeztek a hiányt pótolni, legutóbb Buda Ferenc *Fehérlófia* című művének örvendhettünk.

A tudomány több mint másfél évszázada képviseli azt az álláspontot, hogy feltételezett hősepikánkból csupán töredékek maradtak fenn, egyrészt krónikáinkban, másrészt a szóbeliségben. Én viszont úgy vélem, hogy a múlt század 70-es éveiben Gömörben feltárt anyag nem más, mint a kereszténység előtti, azaz pogány hősepikánk összefüggő szövegelemleke, a nagyszentmiklósi 2. számú korszak jelenetsora, illetve az ún. *Szent László-legenda* képciklusa pedig – az utóbbi keresztényi átfogalmazásban – elveszettnek hitt hősepikánk képi megjelenítéseként értelmezhető.

Azt az embert, akinek a magyar hősepika eddig ismert legteljesebb szövegleNyomatát köszönhetjük, Buda Viktornak hívták. 1942-ben született Rimaszécsen, s 2009-ben ugyanott hunyt el. Történeteit Baracán adta elő, alkalmi, meghívott hallgatóság előtt.

Világkép és szereplők

A színtérként szolgáló világmindenséget három, egymáshoz viszonyítva függőlegesen elhelyezkedő világréteg alkotja: az Ég-Világ, az Al-Világ, s a kettő között a Föld-Világ. Ezeket a Világ-Fája köti össze, amelynek gyökerei az Al-Világba nyúlnak, koronája maga az Ég-Világ, törzse pedig két részre osztja a Föld-Világot: (szemközti nézetből) balra / nyugatra van az innenső fél-világ, jobbra / keletre pedig a túlsó fél-világ. A kozmogóniai elképzelés alapjául nyilvánvalóan maga az ember szolgált, aki a világot és az istenalakokat egyaránt a maga képére képzelte el. Nem egyedi és esetleges ez a felfogás, hisz a bennünket körülvevő anyagi világ jelenségeinek

az emberiesítése teljesen természetes és megszokott. A mitologikus világ „innenső” fél-világán belül van egy reális világ is: „bő Magyarország”. Ennek határain túl vannak a „kilső országok”.

A Föld-Világon megtalálható az előadó lakóhelyén ismert természeti környezetnek minden lehetséges eleme. Kozmikus voltak a „világ” jelző következetes használata is mutatja. Ennek megfelelően van Világ-Erdő, Világ-Hégy, Világ-Rét, Világ-Tó, Világ-Mocsár, Világ-Út, Világ-Vár stb. Ezek kiterjednek a Világ-Fája mindkét oldalára, azaz mindkét világrétegre.

A szereplők isteni személyek és földi emberek – a főszereplőt kivéve, aki fél-isten. Az említett „világ” jelző a hősepika állandó és főbb szereplőire is jellemző: Világ-Kovácsa, Világ-Pékjé stb. Az egyes világrétegeket egy-egy istenpár uralja. Az Ég-Világban élő Napkirálynak és párjának, Világ-Szép-Asszonyának leánya, Világ-Szépségé, az Al-Világ-Vitézének és boszorkány párjának fia van. A középső világréteget, azaz a Föld-Világot, illetve a középső és alsó világ közti átjárót a Föld-Világ-Vitéz felügyeli, aki, ha nincs más dolga, a Világ-Fájára függesztett Világ-Bölcsojében alszik. Innen csak akkor kel fel, hogy ha a megbomlott rendet, a harmóniát helyre kell állítani. Párja a Föld-Világ-Boszorkánya, aki az Al-Világ-Boszorkányának a leánytestvére. A pár gyermektelen – ők a három főhősnek, Világ-Szépségének és a két rivális fél-világi vitéznek a keresztzülei.

A hősepikai panteon főalakja Atyánk-Teremtő-Jó-Isten. Általában csak utalások formájában fordul elő. Ő az, akivel az Al-Világban találkozik az innenső fél-világ vitéze. Miközben hálót köt, elmondja neki:

„Amennyi én hurkot megkötök a hálón, annyi ország.” S ehhez még hozzáfűzi: „...az égvilágon nem ismertem senkit, mikor má’ én ezt megkezdtem!” Az istenalakokra jellemző „világ” jelzőt öreá nem alkalmazza az előadó – ezzel is kifejezésre juttatva egyedi jellegét. Személye a „tengri” néven ismert főistennel azonosítható. A szó eredetileg eget, égboltot jelentett. (A magyar nyelvben a „tenger” szavunk őrsi emléket.) Mint ismert, a róla elnevezett, ún. tengrizmus a sztyeppe nomád népek körében afféle államvallásnak számított. A történetekből kihámozható világkép meglepően koherens. Talán nem tévedek nagyot, ha azt mondom: az eddig ismert legteljesebb világkép, amely a magyar szóbeli hagyományból ismert.

Eseménytörténeti váz

Az előadótól öt terjedelmes történetet sikerült feljegyezni. A más-más néven szereplő főhős (Szegény János, Szülő-Szült-Kálmány, Szegény-Halász-Feri) a bő Magyarországon élő öreg és szegény, addig gyermektelen cigány házaspár fiaként, csodás körülmények között, esetenként egy ikerpár tagjaként születik. Apja révén isteni származású, s annak / azoknak védelme alatt van. Táltos, aki rögtön tud beszélni, akinek nincs szüksége ételre, italra. Csodás körülmények között megkeresztelik, majd a rejtezés során elnyeri a szükséges képességeket és készségeket. Az istenektől kap lovat és kardot is. Világjárása során eljut mind a három szakrális világrétegbe. Keresztzülei és más segítők révén legyőzi legnagyobb ellenfelét, a túlsó fél-világ vitézét, elnyeri az „Egész-Világi-Vitéz” címet, s vele együtt Világ-Szépségé kezét.

▲ Szent László-legendát ábrázoló freskó a 14. századból, Vitfalva. Fotó: Wikipedia, Thaler Tamás

Tartalmi sajátosságok

A feltárt magyar hősepikának több egyedülálló sajátossága is van. Ezek egyike a „táltos” szavunk használata. A kifejezés él ugyan a magyar hagyományban, de emberre vonatkoztatva csak hiedelemmondáinkban fordul elő. (A meseanyagban viszont kizárólag a főhős lovát illetik ezzel a jelzővel.) „Tē féltaltos vagy, én még egész táltos vagyok” – mondja hűgának a főhős. Egy 1735. évi ceglédi vallomásban olvassuk: „Az egész táltosok csak viaskodnak, ki melyik ország részéről, a féltaltosok pedig csak gyógyítanak, de nem rontanak senkit, ezek megismerik a boszorkányokat is és tudják cselekedeteiket.” A feltárt hősepikában ezt is teszi a főhős leány ikertestvére.

További páratlan jellegzetessége a hősepikának a vérszerződés szokásának többszöri említése. Ezt a keleti rokon népek körében szokásos rítust a magyar hagyományból eddig csupán Anonymus gesztájából ismertük. Történeteinkben több példa is van rá.

Ugyancsak teljességgel egyedi vonása hősepikánknak több, középkori krónikáinkból, illetve legendából ismert történetnek, motívumnak az előfordulása. Ilyen az álomjóslat és csodás megtermékenyülés elbeszélése, amely nem

más, mint az Anonymusnál és a Képes Krónikában feljegyzett ún. turulmonda egyetlen szóbeliségből ismert változata. Hősepikánk felveti annak lehetőségét is, hogy az I. András király és Béla herceg személyéhez kötött ún. várkonyi jelenet, azaz a korona és kard közötti választásról szóló leírás nem egy történeti ténytrögzit, hanem egy hősepikai toposz aktualizálása. Új értelmet kaphat a Salamon megfutamodásaként ismert jelenet is. A Lászlót védő csodás kard képzetének az eredetét nem feltétlenül a Bibliában kell keresni... A „két bokáját, két tenyerét” összeüto, s a „fekete felhőjárásába” felemelkedő hősök példája jelzi, hogy a László boldoggá avatását megelőző vizsgálatok során előbukkanó csodás felemelkedés motívumának eredete sem feltétlenül a keresztény hagyományban keresendő.

Nem kevésbé izgalmas a „hét nap, hét éccaka, hét szempillantásig” tartó mitikus vagy hősi álom mozzanata. Eurázsiai példák szerint ennek az ideje lehet három nap és három éjjel, kilenc év, egy hónap, negyven év, hetven nap, kilenc nap... De említhető a nagyevés és nagyivás, vagy a rejtezés érzékletes megörökítése, illetve a titokban való eltemetés szokásának a leírása is.

Poétikai és stiláris sajátosságok

A hősepikai történetek kezdő formulája: „No, hol nem vót, hetedhét ország ellen, még az Ópërencián is túl, még a tengerén is túl, vót éccer egy roppantott város.” Ez egy állandósult formula, amely csupán lényegtelen részletekben különbözik. A nyelvezet mitikus időrétegét példázzák a következő szavak is: álom, asszony, bor, boszorkány, bő, bölcses, csillag, csuda, gyász, fekete felhő, Hold, hűség, ítélet, kard, könny, Nap, szivárvány, táltos, villámzás, virág, vér, vont arany. Velük szemben a búcsú, buzogány, csákó, csizsma, ing, keresztapa, keresztanya, kereszt, király, kódús, koszorú, kulcs, ló, vas, páncél, papucs, rózsza, sarkantyú, szent, templom, vár, vitéz... szavaink a magyar középkor századait határolják körül. Természetesen visszatükröződik a szövegekben napjaink nyelvhasználata is. Szlovákból átvett szavak is előfordulnak (zseriav=daru, konyec=vége, secko jedno=mindegy stb.).

A toposzok, állandósult, ismétlődő szófordulatok közül, tallózásszerűen, néhány példa: „amënyyi csillag vót az égén, mind rakásra szaladt”; „az égre szivárvány ül”; „több sót, több kënyeret

During the development of ancient communities, epic stories about supernatural ancestors were treated differently than those about the common folk. In the heyday of clan-based society, these stories were sung as heroic poetry, which then transformed into epical works. For more than one and a half century, the scientific community has argued that only fragments remain of an elusive major Hungarian legend, scattered in chronicles and the oral tradition. Historian István B. Kovács believes that he may have been able to piece together this heroic epic based on the tales told by Viktor Busa of Rimaszécs. This article proposes to present its main elements.

a magok házokná' nem észék"; „mire gyössz, öltre-ë vagy kardra"; „úgy folyt belőlök a vér, mind a Rima-dërëka"; „kiszakadt belölë a lélek"; „szívem szép szerelmë"; „kutya, holló hordja a szemëd". A hasonlatok ugyancsak ékítményei a szövegeknek. A szegénységet a következőképpen érzékelteti: „olyan szegény, hogy a sárga virág kinyót' a háza tetejin"; „az egész életüket egy kabátba' élték lë"; „'isz' abbó' a könyübó' élönk, amit az én feleségem csëppent az arcomra, még én önekí". Az éhség jellemzésére alkalmazza: „olyan éhës, hogy az egyik fátó' a másíki kapackodott". A keserúséget fejezi ki ekképpen: „kifordút a kenyér a szájábó". Az elválaszthatatlan barátságot így jellemzi: „ö éhózzám úgy vót, mind az Ég és a Föd".

Jellemző a költői túlzás alkalmazása. Íme, erre is néhány példa! A Föd-Világ-Boszorkánya „hetvenkét csür bagódóhánt bevágott a szájába, de ennek a bagónyál úgy gyött a szájábó', mind egy patak". „Olyan egy köszikla, hogy az eget karcolta a teteji." Ahogy a két daraszt lenyeli a hős, úgy érzi, mintha a gyomrában „hetvenhat millió malom örölnë". „Mind ahogy négyszáz kazal ég, úgy tüzelt a szëmi a vénasszonynak." „Három lódarázs a feketë fëlhó járásába'... olyan, mind egy-egy hambár, mind egy-egy vár". „Olyan hasa a cigányszonynak, hogy az orrát vertë." „Mind egy ország, olyan vót" – jellemzi a sárkány nagyságát. A sokaságot így érzékelteti: „de má' a nép, mind a hajam szála". A rendkívüliséget hangsúlyozza az eltúlzott életkor is. A leggyakoribb a kilencvenkilenc év. Ennyi éves az anyja – „a százagyk esztendejébe taposott belë" –, mikor a hős megszületik, a Világ-Kovácsa is ennyi éves, mikor felkeresi, „az a nap tötötte vóna be a százagyk esztendejit". A hős boszorkány keresztanyja egyenesen háromszázezer esztendősnek mondja magát.

Számos példával lehetne igazolni a késleltetés alkalmazását is. Az alliterációt vagy betűrímet a hősének jellemző vonásának szokás tekinteni. Mint Lörincz László fogalmazott: „A sor

eleji alliteráció és a sorok éneklésének időazonossága teszi a nomád verset verssé." Mutatványként néhány példa a Gömörben feltárt hősepikából: „Hét éccaka, hét nap, hét szémpillantásig"; „Hallod, hallod"; „szívem szép szerelmë"; / „se gyerek, sëmmi së"; „fël, a feketë fëlhó járásába"; „míg élvést élek".

Jellemző a gondolatrim alkalmazása: „abba' a nagy szegénységbe', / abba' a nagy istentelenségbe'; aki maj' minket el fog temetni, / aki törödjék maj' velönk!"; „Abba a nagy ítéletbe', / abba a nagy villámzásba"; „a të családod szolgáltam, / a tik fajtátokat"; „tisztá aranybó' van rajtad mindën, / fénylik rajtad mindën"; „Minden pince nyitva, / tárva-nyitva minden".

A számok közül a leggyakoribb a hetes, de különös előszeretettel használja a harminckettőt, a kilencvenkilencet, a háromszázhatvanhatot, az ezerötszázat, s ide sorolandó a „négyvenmázsás" és/vagy a „hetvenmázsás" kifejezés is.

Párhuzamok

Műfaj tekintetében feltárt hősepikáknak nincs belső párhuzama, azaz a magyar szóbeli költészetből ez a műfaj eddig nem volt ismeretes. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a világkép egyes elemei, illetve egyes alakok, kifejezések és szófordulatok, illetve azok változatai ne lennének fellelhetők más műfajokban is. Ez csupán azt jelzi, hogy a hősepika szervesen beágyazódik a magyar szóbeliségbe. Megjegyzendő még: a prózai szöveg annyira ritmikus, hogy helyenként szinte magától kívánkozik verssorokba, amiből következtetni lehet egykori verses formájára is.

Keleten, elsősorban a belső-ázsiai török és mongol hagyományban számtalan párhuzamot lehet találni anyagunkhoz. Az esetlegesség felhántorgatására okot szolgáltatható tallózás helyett más utat választottam. Alapjában a Bajkál-tó mellett élő burjátok *Irenszej* című hősénekeivel vettem össze történeteinket. Kiderült, hogy a két anyag – a tapasztalható

különbségek ellenére – elképesztő rokonságot mutat. Ez a megállapítás nem csupán a világképre, szereplőkre, egyes motívumokra, kifejezésekre és fordulatokra érvényes, hanem az eseménytörténet egészére (!) is. (A folytatásban példákat is hozok.) Nyilvánvalóan nem közvetlen kapcsolatokról van szó, hanem annak bizonyossága ez, hogy mindkettő közös gyökerekből táplálkozik.

A következő sajátosságokkal szokás jellemezni a hősepikát:

1. Egy hős nevezetes cselekedetei köré fűződő, több részből (énekből, epizódból) álló, egységes vezetésű cselekménnyel rendelkező alkotás.
2. Hőse rendkívüli képességekkel van megáldva, és az istenek is támogatják.
3. Hőse egy egész közösség (pl. saját népe megmentése) szempontjából fontos tetteket visz véghez.
4. A feldolgozott történet mindig a múltban játszódik, de kihatással van a jövőre is (pl. a nép fennmaradása).
5. Stilisztikai és formai eszközei következetesek. Jellemzők rá az ismétlődő szókapcsolatok, toposzok, hasonlatok, a költői túlzás, késleltetés.
6. Világképe kettős: létezik egy e világi, és egy tapasztalaton túli (transzcendens, mitologikus) szintje, s jellemző rá az ún. eposzi totalitás.

Figyelemmel minderre, fel kell tennünk a kérdést: a tárgyalt történetek tartalmi és formai sajátosságai, keleti kapcsolatai elegendő érvet szolgáltatnak-e ahhoz, hogy valóban hősepikáról beszélhessünk? Az én válaszom igenlő. Hogy ezt megerősítem, további érvekkel alátámasszam, érintenem kell hősepikánk két legfontosabb képi ábrázolását.

Ezekről legközelebb!